

Vrijpraak Over autonomie, esthetica en het recht¹

Laurens Ham (Onderzoeksinstituut voor Geschiedenis en Cultuur, Universiteit Utrecht)

1. Wat zich niet hoeft te verweren, is waardeloos

In *De revanche van de roman* (2009) noemt Thomas Vaessens drie posities die het het twintigste- en eenentwintigste-eeuwse debat over de roman hebben beheerst. De modernist koestert zijn autonomie en bemoeit zich hoogstens op moralistische toon met de maatschappij. De postmodernist relativiseert de elitaire houding van de modernist, maar doet geen poging om zich politiek duidelijker uit te spreken. De laatpostmodernist, ten slotte, erkent de waarde van de postmoderne verworvenheden, maar zoekt wel het contact met zijn lezers en de maatschappij.

Vaessens' indeling is niet neutraal; hij voelt zich het meest betrokken bij de laatpostmoderne positie. Vooral modernisten als Willem Frederik Hermans worden in het boek bekritiseerd. Volgens Vaessens marginaliseerden zij het effect van hun eigen romans door zich al te sterk op de autonomie te beroepen. Dat ziet hij bijvoorbeeld terug in de rechtszaak over Hermans' *Ik heb altijd gelijk* in 1952. Hermans pleitte in de rechtszaal voor het maken van een onderscheid tussen uitspraken van de auteur in de werkelijke wereld en uitspraken van personages in de fictionele wereld die de auteur in het leven had geroepen. Hij gebruikte daarbij dit beroemd geworden argument: 'Het gelijkstellen van het beschrijven van een delict met het plegen van hetzelfde, komt neer op het verwarren van de proces-verbaal opmakende politieagent met de in overtreding zijnde weggebruiker.'² Daarmee verschanst de schrijver zich volgens Vaessens in 'de stellingen van de literatuur', iets wat hij alleen kan doen in de modernistische context van midden twintigste eeuw. Schrijvers, lezers en critici accepteren in het modernistische paradigma klakkeloos dat het literaire domein apart staat van de realiteit en dit leidt niet tot legitimatieproblemen; integendeel, literatuur wordt er des te gewichtiger door. Tegenwoordig geldt dat niet meer, zodat een hedendaagse schrijver als Grunberg zich 'geen autonomistische poëtica meer veroorloven' kan wanneer hij serieus wil worden genomen.³

Het gebruik van het begrip 'autonomistische poëtica' maakt duidelijk dat Vaessens de rechtszaak rond *Ik heb altijd gelijk* niet alleen in termen van literaire stromingen interpreteert ('modernisme'), maar ook vanuit poëticaal oogpunt. Dat is eigenaardig, omdat Vaessens in zijn boek een pleidooi houdt voor een 'discursieve lectuur' van romans die een bijdrage willen leveren aan 'reële debatten over de wereld van vandaag'.⁴ Met een poëtische interpretatie van Hermans' handelen wordt de kwestie van de maatschappelijke betekenis van de literatuur buiten beeld gehouden. Ik denk echter dat het deze auteur in zijn pleidooi niet in de eerste plaats te doen was om zijn literaire opvattingen te etaleren, maar om iets fundamenteels. Hij wilde juridische vrijpraak bereiken door een grondbeginsel van de moderne esthetica (de fictionaliteit van een romanwereld) te beargumenteren.

¹ Dank aan Aukje van Rooden en Daan Rutten voor commentaar op een eerdere versie van deze tekst.

² Hermans 1985, p. 265.

³ Vaessens 2009, p. 88-89. Vgl. ook Vaessens 2006, p. 7-8.

⁴ Vaessens 2009, p. 18.

Dat dit een heel fundamenteel beginsel is, is voor eenentwintigste-eeuwers niet goed meer voorstelbaar. We leven immers in een tijdperk waarin de autonomie van de kunst niet echt ter discussie staat.⁵ Misschien is dit waarom Vaessens een vergelijking maakt tussen Hermans en Grunberg, terwijl Grunberg überhaupt nooit voor de rechter is komen te staan. De laatste lijkt die literaire onschendbaarheid van de tekst overigens eerder te betreuren dan toe te juichen: wat zich niet hoeft te verweren, is waardeloos.⁶

Pas als we verder teruggaan in de tijd, naar een periode waarin de literaire autonomie nog minimaal was, wordt duidelijk hoe kwetsbaar literaire vrijheid is, hoe reëel een veroordeling. Je kon er jarenlang voor in de cel belanden. Vandaar dat Jean-Baptiste Didier Wibmer (1792-?) alles uit de kast haalde om zichzelf vrij te pleiten toen hij op donderdag 18 december 1819 voor het Amsterdamse Hof van Assises werd gedaagd.⁷ Zijn *Utopiaansche Courant*, een satirisch commentaar op het contemporaine Nederland, beledigde volgens het Openbaar Ministerie de koning en zette aan tot oproer. Wibmer had geprobeerd zich in te dekken door zijn beschrijving te situeren in het fictieve land Utopia. Voor de aanklagers moet het echter niet moeilijk geweest zijn een woordgrap als de plaatsbepaling ‘Wolland’ te doorzien. Wibmer voerde zelf zijn verdediging met een betoog, dat in de gedrukte versie maar liefst 67 pagina’s zou beslaan. Hij werd vrijgesproken.⁸

Kan deze oude, bijna vergeten rechtszaak waardevol zijn om een hedendaagse discussie over autonomie in perspectief te plaatsen? Ik denk het wel. Wibmer hing heel wat meer boven het hoofd dan een boete: toen hij na het voortzetten van de *Courant* zijn toon niet minderde, moest hij opnieuw voorkomen. Nu was zijn verdediging minder succesvol en werd hij tot zes jaar tuchthuis veroordeeld.⁹ De juridische verschillen tussen 1819 en 1951 mogen dan navenant zijn, ook Wibmer verdedigde zich met argumenten die met autonomie in verband kunnen worden gebracht. Zo gaf hij aan dat Utopia niet als een echt bestaand land, maar als fictie diende te worden opgevat en dus niet met het echte land Nederland kon samenvallen. Maar bovenal bepleitte hij het belang van de vrijheid van drukpers en het recht om de eigen teksten uit te leggen en om dingen te *denken*. Als zijn teksten op een verkeerde manier werden gelezen, zó dat er strafbare uitspraken in leken te staan, dan was dat de schuld van de interpreter en niet van de schrijver. ‘Wat is van mij? het geschrift: van wie is de uitlegging? van een’ ander. En ik zou de misdaad van een’ ander

⁵ De institutionele autonomie van de kunst lijkt in het huidige politieke klimaat wel degelijk te veranderen: er wordt van kunstenaars steeds vaker gevraagd dat ze financieel zelfstandig zijn en publieksgericht te werk gaan. Toch meen ik dat een aantal fundamentele esthetisch-autonome kenmerken van literatuur onaangetast blijven: de verschillen tussen het esthetische domein en andere domeinen (zoals journalistiek, wetenschap en politiek) blijven voorlopig bestaan, net als de relatief grote juridische vrijheid die kunst geniet.

⁶ Vgl. een column in *de Volkskrant*: ‘Het is vermoedelijk een teken van vooruitgang dat tegenwoordig in Nederland wat betreft literatuur niets meer obscene word [sic] gevonden. Dat heeft ook tot gevolg dat literatuur nauwelijks meer voorstelt dan het menu van de dag in het eetcafé. [...] [E]en maatschappij waar alles gezegd en geschreven kan worden is geen vrije maatschappij, het is een maatschappij waar het woord niet meer serieus wordt genomen. Een maatschappij in verval dus.’ (Grunberg 2010)

⁷ Over recht en Nederlandse literatuur o.a. Beekman en Grüttemeier 2005, Grüttemeier 2009 en 2010. In het overzichtswerk van Beekman en Grüttemeier wordt de zaak van Wibmer overigens niet genoemd. De zaak wordt alleen substantieel behandeld in Sautijn Kluit 1872 en Gabriëls 1990; Wolf 1990, p. 53-55 gaat er kort op in.

⁸ Wibmer 1819.

⁹ Wibmer ‘schikte zich in zijn lot,’ aldus Sautijn Kluit 1872, p. 21. Wibmer 1825-1826, een autobiografisch relaas over Wibmers tweede rechtszaak en zijn gevangenisleven, suggereert iets anders. De beklagde verdedigde zich wel degelijk en met grotendeels dezelfde argumenten als de eerste keer, maar verloor toch. (Wibmer 1825-1826, p. 16-18)

boeten! zoo ja, moet de Zwaardveger ook gestraft worden, die het staal heeft bereid en verkocht, waarmede een moord is begaan.’¹⁰ Dat is een uitspraak die verrassend dicht in de buurt lijkt te komen van Hermans’ hierboven geciteerde uitspraak over het verwarren van politieagent met weggebruiker.

Het fascinerende van Wibmers zaak vind ik dat hij vanuit het door Vaessens gehanteerde kader zo ongerijmd blijft. Als Hermans’ argumenten gezien kunnen worden als een teken van zijn modernistische positionering en autonomistische poëtica, wat moeten we dan met Wibmer aan? Het is duidelijk dat stromingsbegrippen en poëtische aanduidingen bij het analyseren van zijn zaak anachronismen zijn. Ik wil dan ook voorstellen om deze zaak anders te interpreteren: ten eerste vanuit de historische context, ten tweede vanuit een andere hantering van het begrip ‘autonomie’. Deze aanpak, waarbij een historische analyse met theoretische reflectie wordt gecombineerd, wil ik in de volgende paragraaf nader toelichten. Daarna wil ik laten zien dat dit perspectief niet alleen de rechtszaak van Wibmer zelf gemakkelijker interpreteerbaar maakt, maar ook consequenties kan hebben voor onze visie op latere zaken, zoals die van Hermans. Ik eindig met een aantal reflecties op wat deze casus en mijn voorgestelde aanpak ons leren over interdisciplinariteit in de modern-letterkundige neerlandistiek.

2. Autonomie en contextualiserende literatuurgeschiedenis

Het door Vaessens gebruikte begrip ‘modernisme’ past in het standaardrepertoire van iedere literatuurgeschiedschrijver van de moderne Nederlandstalige letterkunde. Al decennialang wordt de literatuurgeschiedenis gedacht als een opeenvolging van stromingen (‘romantiek’, ‘realisme’, ‘(post)modernisme’) of groeperingen (Tachtig, Vijftig, Zestig). In deze visie staat de literatuur min of meer los van het concrete maatschappelijke handelen, al kan er een chronologische lijn tussen de verschillende stromingen of groeperingen getrokken worden.¹¹

Het debat over de vruchtbaarheid van deze aanpak sleept zich óók al decennia voort. Zo verantwoordt Ton Anbeek in de inleiding van *Geschiedenis van de literatuur in Nederland 1885-1985* (1999) zijn keuze voor literaire normverandering als structurerend principe.¹² Die leidt ondertussen wel tot een canonbevestigend geschiedverhaal. Toch is er, voor zover ik weet, nog nooit een synthetiserende literatuurgeschiedenis van de moderne tijd verschenen vanuit een wezenlijk *ander* perspectief.¹³ In *Nederlandse literatuur, een geschiedenis* (1993) is het nog altijd zoeken naar het verband tussen literatuur en moderne geschiedenis.¹⁴ Het Taalunieproject *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur* was

¹⁰ Wibmer 1819, p. 28.

¹¹ Een belangrijke kanttekening is dat dit vooral een *Nederlandse* traditie is, veel minder een Vlaamse. Dat heeft zonder twijfel met het structurele verschil tussen het functioneren van literatuur in Nederland en Vlaanderen te maken. Waar Nederland al in de negentiende eeuw een min of meer a-politiek, professionele literatuur ontwikkelde, gebeurde dat in Vlaanderen veel later. De effecten van de Vlaamse emancipatie- en taalstrijd laten zich zeker gedurende een groot deel van de twintigste eeuw nog in Vlaanderen voelen. Zie, onder veel meer: Couttenier 1998; De Ridder 2008 en 2009; Van den Berg en Couttenier 2009, o.a. p. 18-19.

¹² Anbeek 1999, p. 11-14.

¹³ Naast de hierna genoemde breken ook recente boeken als Van Boven en Kemperink 2006, Hermans 2009 en Van Bork en Laan 2010 niet met de traditie.

¹⁴ Geert Buelens merkte eens op dat het in Oversteegens artikel over de zomer van 1916 gaat over de de volstrekt a-referentiële gedichten van Theo van Doesburg in *De beweging*, niet om de gelijktijdige discussies over de Eerste Wereldoorlog in datzelfde blad. De ideologische implicaties van Van Doesburgs avant-gardisme blijven in dit hoofdstuk ook onbesproken. (Oversteegen 1993)

expliciet opgezet volgens een functionalistische methode.¹⁵ Toch worden in de tot nog toe verschenen ‘moderne’ delen de context en de literatuur grotendeels los van elkaar behandeld. Zelfs in *Alles is taal geworden* over de negentiende eeuw spelen genres als de liefdadigheidsliteratuur, het moralistische kinderboek of de religieuze literatuur geen of slechts een marginale rol, terwijl dit de centrale genres van de eeuw moeten zijn geweest.¹⁶

Een wat afwijkende studie is Frans Ruiter en Wilbert Smulders’ *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990* (1996). Dat boek beschrijft de moderne Nederlandse literatuurgeschiedenis vanuit één begrip: moderniteit. Hoewel de auteurs op hun toepassing van het begrip en het gebrek aan vrouwelijke auteurs werden bekritiseerd¹⁷, biedt dit boek wel degelijk handvatten voor een structurele *historisering* van Nederlandse literatuur. Context en literatuur worden nu eens niet als twee gescheiden domeinen behandeld, maar structureel met elkaar in verband gebracht.

Het promotieonderzoek waar ik momenteel aan werk, is in zekere zin een tegenhanger én een uitvloeisel van *Literatuur en moderniteit*.¹⁸ Ik zie de literatuur in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw (pakweg in de periode 1840-1970) vanuit het begrip ‘autonomie’. Volgens mij biedt dit project opnieuw een kans om een deel van de literatuurgeschiedenis in Nederland vanuit een contextualiserend kader te beschrijven.

Die doelstelling zal veel neerlandici paradoxaal in de oren klinken. Veel neerlandici zullen bij ‘autonomie’ in eerste instantie denken aan een visie op literatuur die allesbehalve contextueel is: autonomie staat voor alles wat tekstimmanent, niet-geëngageerd en niet-maatschappelijk is. Deze visie op het begrip neem ik, heel nadrukkelijk, niet over. Zo wil ik met ‘autonomie’ niet een *visie op tekstanalyse* omschrijven. Het gaat mij er dus niet om, een literatuurgeschiedenis vanuit de tekstimmanente methode op papier te zetten.¹⁹ Ook zie ik ‘autonomie’ niet in een oppositie met ‘engagement’. Ik heb ook niet als doel om een literatuurgeschiedenis te schrijven die op een a-contextuele manier auteurs op een rij zet die zich over het niet-maatschappelijke van literatuur hebben uitgesproken (Kloos, Van Deysel, Ter Braak, Hermans...). Het gaat me ten slotte ook niet om autonomie als poëtica (‘autonomisme’), zoals in het citaat van Vaessens hierboven.

Wat blijft er dan van het begrip over? In navolging van eerdere publicaties van Ruiter en Smulders zie ik autonomie als een concept met drie dimensies: een institutionele (er ontstaat een apart literair domein), een subjectieve (de ideeën over kunstenaarschap veranderen) en een esthetische (de vraag naar de functie van het literaire werk wordt een filosofisch probleem).²⁰ De subjectieve en esthetische dimensie hebben met elkaar gemeen dat ze allebei om representaties draaien, maar datgene wat gerepresenteerd wordt verschilt: bij het subjectieve aspect is dat de figuur van de schrijver, bij het esthetische de tekst. Alle dimensies kunnen onderling met elkaar verbonden worden. Zo begint zich vermoedelijk rond 1800 steeds scherper een esthetisch domein af te tekenen, dat onafhankelijker raakt

¹⁵ Bekkering en Gelderblom 1997; Gelderblom en Musschoot 2001.

¹⁶ In het Vlaamse deel van het boek speelt de (emanciperende, activerende) functie van teksten juist een uitgesproken rol. Vgl. noot 10 hierboven.

¹⁷ De uitvoerigste en scherpste kritiek is Van Booven e.a. 1999.

¹⁸ Mijn promotieonderzoek, ‘De autonomie van de Nederlandse auteur: grenzen en mogelijkheden’ maakt deel uit van het NWO-project ‘De kracht van autonomie: Willem Frederik Hermans’ (2010-2014). Promotor: prof. dr. Geert Buelens; begeleiders: dr. Frans Ruiter en dr. Wilbert Smulders.

¹⁹ Deze hantering van het begrip vinden we onder meer in De Feijter 1996.

²⁰ Ruiter en Smulders 2009 en 2010. Voor een wat andere indeling: Bax 2007 en 2010; Dorleijn e.a. 2007. Ruiter en Smulders’ ideeën overlappen deels met een aantal suggesties van Bourdieu 1985 en 1994.

van domeinen als wetenschap, godsdienst of politiek. Dat is een institutionele ontwikkeling die ook met het esthetische samenhangt; rond deze periode ontstaat immers de moderne esthetica in Duitsland, die ook op Nederland zijn weerslag heeft.²¹

Er werd al veel eerder over kunst gefilosofeerd, maar de antwoorden op de vraag ‘wat is kunst?’ beginnen vanaf deze periode te veranderen. De vraag komt op of literatuur een functie moet hebben, of dat het kenmerk van literatuur nu juist is dat ze die niet heeft, hoogstens een literaire functie die moeilijk te omlijnen is. Direct verbonden met deze filosofisch-esthetische discussies is het opkomen van veranderende ideeën over schrijverschap en originaliteit. Omdat de schrijver, duidelijker dan in eerdere eeuwen, een aparte rol inneemt die ten dele *buiten* het maatschappelijke ligt, groeit het idee dat hij (zelden: zij) een ziener is die contact heeft met iets dat buiten de alledaagse werkelijkheid ligt. Dat laatste heeft weer met de subjectieve dimensie van autonomie te maken. Maar dit opkomende geniedenken is ook weer verbonden met de institutionele ontwikkeling van een zelfstandig wordende schrijver: in de loop van de negentiende eeuw wordt het steeds beter mogelijk om als schrijver van je beroep te leven.

Autonomie moet volgens mij altijd historisch worden gezien. Het is belangrijk om de literaire praktijk (zowel de literaire ideeën als de concreet geproduceerde teksten) voortdurend in verband te brengen met de institutionele en historische context. Onafhankelijk schrijverschap betekent in 1865 bijvoorbeeld iets heel anders dan in 1965; in dat laatste jaar wordt het Fonds voor de Letteren opgericht en wordt het voor schrijvers mogelijk om van niet-lucratieve boeken te kunnen leven. Ik verzet me tegen het gebruik van min of meer a-historische begrippen als ‘autonomistische poëtica’, precies omdat de historische dimensie van de autonomie daarin niet naar voren komt.²² Bovendien denk ik dat het vruchtbaarder is om autonomie niet als een poëtische positionering in de Nederlandse literaire context te zien, maar eerder als een filosofisch probleem waarover al zeker sinds 1800 wordt nagedacht. Hermans en Wibmer zijn in die zin met elkaar verbonden omdat ze zich in de rechtszaal allebei in een esthetisch discours plaatsen, zij het vanuit twee totaal verschillende institutioneel-historische situaties.

Uiteraard zijn autonomiseringsprocessen niet onomkeerbaar en allesoverheersend. In de negentiende eeuw en daarna verschijnen nog volop teksten met een concrete maatschappelijke werking. In de negentiende eeuw raakt de esthetische functie van het literaire werk duidelijker gescheiden van deze moraliserende, nationalistische en andere functies. Wanneer we het esthetische beschouwen als een van de mogelijke functies van literatuur, komt een functionalistische geschiedschrijving voor de moderne tijd binnen bereik, zonder dat de complexiteit van het moderne literaire werk geweld wordt aangedaan.²³

3. Wibmers vrijspraak

Terug naar de rechtszaak van Wibmer. In deze paragraaf zullen een aantal stappen in zijn pleidooi, uitgegeven als *Pleitrede van de schrijver der Utopiaansche Courant* (1819),

²¹ Voor het ontstaan van een autonoom literair veld: Schmidt 1989. Voor de vroege Duitse esthetica: Vande Veire 2007, p. 31-93. Over de vroege Nederlandse esthetica: Johannes 1992 en 1997; Madelein 2008.

²² Daarbij dient te worden opgemerkt dat het poëtische model van Abrams 1958 wel degelijk historische trekken had (zo besprak Abrams de rol van de ‘expressive theory’ rond het begin van de negentiende eeuw), maar dat Sötemann 1985, een artikel dat zeer invloedrijk was voor de neerlandistiek, het model van zijn historische trekken ontdeed. Vgl. ook opmerkingen in Ruiter en Smulders 2009, p. 19.

²³ Het uitvoerigste boek over functionalisme in het Nederlandse taalgebied is De Geest 1996.

geanalyseerd worden in het licht van de autonomieproblematiek. Daarbij kom ik ook terug op de zaak rond *Ik heb altijd gelijk*.

Wibmers *Pleitrede* kan op twee niveaus worden geanalyseerd, die in de praktijk niet van elkaar te scheiden zijn. Het eerste is de retorische niveau: er wordt in de brochure volop gebruik gemaakt van stilistische middelen om de toehoorder te overtuigen of te ontroeren. Onmiddellijk daarmee verbonden is het argumentatieve niveau van de redenen die de auteur aandraagt om vrijgesproken te worden. Wibmer zelf probeert die twee niveaus nadrukkelijk van elkaar te scheiden en daaruit blijkt hoe goed hij de regels van de retorica beheerst. Wie immers eerst het retorische gehalte van zijn eigen tekst ontkent, maakt de weg vrij om daarna een door en door retorische rede te houden:

Ik ben het volkomen eens met FREDERIK DEN GROOTEN, dat hij, wie zich redt uit de handen van zijn' Regter, door middel van *Rhetorika* en welsprekendheid, daarom niet minder schuldig is. [...]

Het is daarom ook dat ik, van de geringe vermogens, die ik aan studie heb te danken, thans geen gebruik zal maken. Ik behoef de hulp van *rhetorika*, noch welsprekendheid: ik heb bewijzen; ik heb *argumenta ad hominem*.²⁴

Conventioneel in het bovenstaande betoog is Wibmers verwijzing naar zijn 'geringe vermogens'. Hier maakt hij zichzelf klein en relativeert hij zijn eigen kunnen, wat hij elders nog zal doen wanneer hij zich beroept op het feit dat hij nog jong is (wat inderdaad het geval is: 27 jaar).²⁵ Maar het tegengestelde signaal gaat uit van Wibmers verbazingwekkende opmerkingen over argumenten *ad hominem*. Ziet hij hier nu werkelijk het gebruiken van drogredenen op de man als een overtuigende manier om zijn rechters te overtuigen? Er zijn hier twee mogelijkheden. Deze opmerking kan een verspreking zijn, die al dan niet bewust wordt ingezet om zijn schijnbare onkundigheid op argumentatief niveau te bewijzen. Maar het kan ook een welbewuste, provocatieve opmerking zijn: deze redenaar is niet bang om hard en op de man te argumenteren. Zo bezien is dit statement een blijk van zelfverzekerdheid.

Naarmate het betoog vordert, lijkt de tweede mogelijkheid steeds aannemelijker te worden. Wibmers belangrijkste argumenten zijn heel zelfbewust en subjectief getint. Zijn redeneringen zijn in twee groepen te verdelen: die waarin hij *ontkent* dat de tekst beledigend bedoeld is, en die waarin hij vooral zijn eigen autonomie en vrijheid van interpreteren verdedigt. Vooral in de tweede groep argumenten komt zijn zelfbewustzijn eraan te pas.

De eerste groep argumenten sluit het nauwst bij Hermans' pleidooi voor de rechtbank aan, maar het valt op dat Wibmers positie wat minder radicaal en relativistisch is. Hermans stelde in een van de essays naar aanleiding van de rechtszaak: 'Iedere roman is nu eenmaal een conventie, een "alsof". De werkelijkheid, de schrijvende schrijver, is een geheel apart hoofdstuk.'²⁶ Wibmers argument is traditioneler:

²⁴ Wibmer 1819, p. 1-2.

²⁵ Hij spreekt bijvoorbeeld over 'mijne Regters, die lang voor mij, zijn mannen van Letteren geweest'. (Wibmer 1819, p. 35)

²⁶ Hermans 1985, p. 144-145.

Ik heb, aan eenige uitdrukkingen, kunnen merken, dat men, door *Utopia*, eene zekere, wel bepaalde plaats verstond. Ik verzoek den Regtbank om te willen neerzien, op het *figuur* boven aan mijne *Courant*. Daar zullen zij zien, dat *Utopia* zelfs niet tot *Europa* behoort, maar een land op zichzelf is. Wijders gelieven zij, acht te geven, op de woorden, welke hij uitspreekt, die door den verrelijker [op de titelplaat, LH] ziet: *alles utopiaansch*. Waar ziet hij op? op de wereldkloot. Wat is dan, eigenlijk, *Utopia*? iedere plaats *waar iets voorvalt, dat tot boert geschikt en belagchelijk is [...]*.²⁷

Wibmer beroept zich op het feit dat hij slechts een lachwekkende wereld heeft willen schetsen. Later probeert hij systematisch het idee te ontkrachten dat het niet bestaande land iets met Nederland te maken heeft: ‘*Wolland*. Levert *ons* land wol op? Mijnheer de President!’²⁸ Daarmee doet hij net iets anders dan Hermans, die niet zozeer de interpretatie van zijn roman bestrijdt, als wel van mening is dat hij eenvoudigweg niet verantwoordelijk gesteld kan worden voor uitspraken in de romanwereld. Er zijn wel aanwijzingen dat Wibmer min of meer in die richting denkt, maar hij gaat niet zo ver als zijn twintigste-eeuwse collega.²⁹

Hermans gaat overigens wel in op zijn bedoelingen – namelijk dat hij de katholieken niet heeft willen beledigen – maar heeft een wat andere inzet. Volgens hem doen zijn bedoelingen ‘in dit proces in het geheel niet ter zake’: ‘Uit datgene wat in de aanklacht wordt aangehaald, is niets omtrent mijn bedoelingen op te maken.’³⁰ Wibmer zet juist helemaal in op het toelichten van eigen bedoelingen en het recht tot een eigen interpretatie. Als een tekst, eenmaal in de openbare ruimte gebracht, een ‘misdadige’ interpretatie krijgt toegedicht, kan de schrijver daar dan nog verantwoordelijk voor worden geacht?³¹

In het emotionele slot van de rede onderstreept Wibmer twee grondvrijheden, die hij in Nederlands roemrijke verleden plaatst: de vrijheid van drukpers en de vrijheid van denken. In het Nederlandse discours van de vroege negentiende eeuw was ‘vrijheid’ een nog even veelbesproken begrip als in de eeuwen daarvoor; Nederland beschouwde zich vanwege zijn vroege republikeinse verleden al eeuwen als de wieg van de vrijheid.³² Daar raakt Wibmer een gevoelige plek: in de zojuist herstelde, onafhankelijke monarchie kon niet het cruciale begrip ‘vrijheid’ te grabbel worden gegooid. Bovendien slaagt hij erin om zichzelf tot een martelaar te verheffen die strijdt voor de vrijheid van alle Nederlanders: ‘De regten van Neêrlands volk worden hier gedebatteerd; andere pleitgedingen betreffen slechts den beklagde; het gaat hier elk aan, die den naam van Nederlander voert. Daarom

²⁷ Wibmer 1819, p. 35.

²⁸ Wibmer 1819, p. 32. Hierbij plaatst de auteur nog een voetnoot: ‘Helaas! neen; wij hebben geen wol!...’

²⁹ Wel plaatst Wibmer in een bespreking van eerdere controversiële boeken (waaronder Vondels *Palamedes*) de volgende opmerking: ‘Met KOTZEBUE ging het nog vreemder toe: *Léontine van Blondheim* had hij geschreven; en niet *een* maar honderden hielden staande, dat KOTZEBUE van eene welbekende *Boheemsche* familie [sic] gesproken had, in wier midden het geheel juist zoo was voorgevallen. [...] En, echter, wat was, wat is *Léontine van Blondheim*? een *Roman*!’ (Wibmer 1819, p. 14) Deze opmerking wijst in de richting van een redenering in de trant van ‘het is een roman en dus kan een bestaande familie zich nooit in haar herkennen’.

³⁰ Hermans 1985, p. 265.

³¹ Wibmer 1819, p. 25.

³² Voor een geschiedenis van het begrip: Haitsma Mulier en Velema 1999.

pleit ik minder voor mij zelve, dan wel voor anderen.³³ Opmerkelijk genoeg is een vrijwel gelijklopende uitspraak bij Hermans te vinden, die denkt dat een veroordeling ‘vérstrekkende gevolgen zou hebben voor de vrijheid van de literatuur in het algemeen’. ‘Wanneer, door mij schuldig te verklaren en te veroordelen, zou worden vastgekegd, dat een auteur strafrechtelijk voor 100 procent aansprakelijk kan worden gesteld voor de handelingen en woorden van de door hem geschapen karakters, zou dit voor het vervolg het einde betekenen van de gehele romanliteratuur.’³⁴

Het is dus duidelijk dat Wibmer meer het accent legt op zijn persoonlijke vrijheid en integriteit als auteur en mens (subjectieve autonomie) dan op de onafhankelijkheid van de verhaalwereld (esthetische autonomie), terwijl voor Hermans het tegenovergestelde geldt.³⁵ Misschien is dat het gevolg van de historische situering van hun teksten en veranderingen in het denken over autonomie. Hoewel Wibmer beslist niet als een ‘romantische’ schrijver kan worden beschouwd, kan zijn pleidooi wel degelijk in verband worden gebracht met een discussie die in Nederland rond 1800 gevoerd werd over de vrijheid van denken en de originaliteit. Hermans’ pleidooi lijkt dan weer meer in verband te staan met vroeg-twintigste-eeuwse discoursen over de tekst als een ding dat los van de maker (be)staat.³⁶ Dat Hermans zich voor de rechtbank minder groot maakt, zou daarmee verbonden konden worden.³⁷ Toch verdwijnen de Wibmeriaanse argumenten niet: Gerard Reve beroept zich in de zaak rond *Nader tot u* (1966) ook op het recht om te geloven op zijn eigen manier.³⁸

Niet alleen de subjectieve en esthetische dimensies van autonomie zijn in de zaak van Wibmer in het geding, ook de institutionele dimensie kan in het verhaal betrokken worden. Wibmer was na het publiceren van zijn eerste uitdagende publicaties geschorst als predikant in de Waalse Kerk. Hij was daarna verplicht om als broodschrijver verder te gaan en daarbij rekening te houden met de smaak van het grote publiek. Dat betekende weliswaar dat hij economisch onafhankelijk werd, maar in het literaire klimaat van de vroege negentiende eeuw betekende dat voor de meeste schrijvers dat ze zich op populair drukwerk moesten richten. Daarnaast verwijst Wibmer ook in zijn tekst.³⁹ Ook reflecteert hij

³³ Wibmer 1819, p. 65-66.

³⁴ Hermans 1985, p. 266.

³⁵ Overigens is de historiserende aanpak die ik hier voor Wibmer gebruik heb, ook revelerend voor het geval van Hermans. Een contextualiserende blik met oog voor het concrete functioneren van de tekst maakt duidelijk dat Hermans zich niet zozeer in een discussie over het modernisme begeeft, maar dat hij direct de confrontatie opzoekt met de aan kracht winnende katholieke cultuurdragers. De zaak rond zijn roman is dan ook te begrijpen als een uitzonderlijke ‘overwinning’ van het katholieke volksdeel dat vanaf eind jaren dertig een tijdlang grote invloed heeft op het literaire debat. Dat ze hem voor de rechtbank krijgen is uitzonderlijk, *niet* dat hij wordt vrijgesproken. Hier ontbreekt de ruimte om dit punt in detail uit te werken. Vgl. ook Smulders 2009, m.n. p. 99 e.v.

³⁶ Vgl. daarbij ook dat Hermans zich door hoogleraren moderne letterkunde als Stuivering liet bijstaan, daarbij de modernste theorievorming rond literatuur in het proces betreffend. (Vaessens 2006, p. 7)

³⁷ Hermans’ pleidooi is overigens wel degelijk uitdagend: zo moet de rechter hem verbieden verder te praten wanneer hij het heeft over mensen die de tekst *God zie U* als beledigend en gevaarlijk zien. (Hermans 1985, p. 264)

³⁸ Een overeenkomst met Wibmer is dat hij zich daarbij tegen ‘boze verstaanders’ verzet (Reve 1972b, p. 37). Een verschil met de zaken van Wibmer en Hermans is dan weer dat Reve weingert om zijn zaak te zien als een aanranding van de vrijheid van drukpers in het algemeen (Reve 1972a, p. 10-11).

³⁹ ‘Dan, gij zijt te wel, Regters! met den toestand van onze letterkunde bekend geworden, om niet te weten, dat ernstige werken weinig aftrek genieten. Omgang met eene wufte natie, heeft ons van haren geest doen overnemen. Thans vraagt men naar geene *Kwarto’s* noch *Folianten*; maar wel naar *brochures* en *Romans*.’ (Wibmer 1819, p. 7)

op zijn kwetsbare positie tegenover de uitgever: die heeft 1200 gulden verdient aan de zes nummers van de *Courant*, terwijl hijzelf het met een schamele 25 gulden moest doen. Dit gebruikt hij uiteraard weer als een bewijs dat hij niets slechts in de zin had (wie stelt zijn vrijheid in de waagschaal voor 25 gulden?), maar het lijkt ook een manier om zijn positie als broodschrijver aan de kaak te stellen.⁴⁰

4. Conclusie: interdisciplinariteit en autonomiestudie

In de bovenstaande, noodzakelijkerwijs beknopt gehouden analyse heb ik een aantal mogelijke denk- en leesrichtingen voor Wibmers *Pleitrede* voorgesteld. Mijn vertrekpunt – het multidimensionale begrip autonomie – bracht me automatisch bij een aantal kwesties die op het snijvlak van disciplines liggen. Allereerst is mijn historiserende aanpak en mijn nadruk op hoe de tekst *werkt* geïnspireerd door de functionalistische methode, zoals die vooral in de historisch-letterkundige neerlandistiek veel gebruikt wordt. Ten tweede blijkt het begrip verbonden met kwesties als broodschrijverschap, schrijversidentiteit en literaire vrijheid, kwesties waarbij inzichten uit de boekwetenschap, de geschiedenis, de (literatuur)sociologie en de filosofie van belang kunnen zijn. Mijn aanpak leidde dus ‘automatisch’ tot een aanpak waarbij de grenzen van een tekstimmanente analyse werden overschreden.

Betekent dat dat ik met mijn toepassing van het begrip autonomie een ‘interdisciplinair’ model te pakken heb? Ik vraag me af of dit begrip wel gepast is. Beperkend aan de term vind ik de suggestie dat een discipline een duidelijk identificeerbare eenheid is. Een aantal inzichten in de modern- en historisch-letterkundige neerlandistiek verschilt echter fundamenteel van elkaar. Het wordt onmogelijk om van ‘interdisciplinariteit’ te spreken, nu subdisciplines in toenemende mate van elkaar verwijderd raken en aansluiting zoeken bij verschillende wetenschappelijke tradities.

Belangrijk is vooral te zien hoe vruchtbaar een thematisch gestuurde werkwijze is. Wie werkt vanuit een thema of genre als ‘autonomie’, ‘emblematiek’, ‘publieke opinie’, ‘de intellectueel’ of ‘avant-garde’ knoopt automatisch aan bij discussies die in de geschiedenis, de filosofie, de kunstwetenschappen, de sociologie of andere wetenschappelijke tradities een rol spelen. Die ‘vanzelfsprekend’ brede blik is volgens mij waar het in de hedendaagse bestudering van de Nederlandse literatuur om zou moeten gaan. Het begrip interdisciplinariteit is feitelijk daar niet bij nodig.

Bijlage: stellingen

1. Een functionalistische aanpak is in de modern-letterkundige neerlandistiek waardevoller dan een min of meer ahistorische, die vooral van stromingen en poëtica's uitgaat. (vgl. vooral paragraaf 1 en 2)
2. Het begrip autonomie is, mits goed gedefinieerd en gehistoriseerd, een term waarmee een aantal fundamentele ontwikkelingen in de moderne Nederlandse letterkunde in kaart kunnen worden gebracht. (vgl. paragraaf 2)
3. Het begrip esthetica (als aanduiding voor het filosofische denken over de rol en functie van literatuur) is belangrijk voor de bestudering van de functie van literatuur in de moderne tijd. (vgl. paragraaf 2)

⁴⁰ Wibmer 1819, pp. 9-10. Woodmansee 1994 relateert de financiële en institutionele positie van schrijvers aan het geniediscours en de esthetische discussies in Duitsland van rond 1800.

4. Wie themagestuurd werkt en onderzoeksgebieden opzoekt die tussen verschillende ‘disciplines’ in liggen, heeft het weinig verhelderende begrip interdisciplinariteit niet nodig. (vgl. paragraaf 4)

Literatuur

- M.H. Abrams, *The Mirror and the Lamp. Romantic Theory and the Critical Tradition*. New York: W.W. Norton & Comp., 1958 (1953).
- Ton Anbeek, *Geschiedenis van de literatuur in Nederland 1885-1985*. Amsterdam/Antwerpen: De Arbeiderspers, 1999 (1990).
- Sander Bax, *De taak van de schrijver. Het poëtische debat in de Nederlandse literatuur (1968-1985)*. ‘s Hertogenbosch: Next Academic, 2007.
- Sander Bax, “‘Waar ernst is, moet spel komen’”. Harry Mulisch tussen Groot Schrijver en Publieke Intellectueel’. In: *TS. Tijdschrift voor tijdschriftstudies* 26 (2010), p. 35-53.
- Klaus Beekman en Ralf Grüttemeier, *De wet van de letter. Literatuur en rechtspraak*. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep, 2005.
- H. Bekkering en A.J. Gelderblom (red.), *Veelstemmig akkoord. Naar een nieuwe literatuurgeschiedenis*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 1997.
- Willem van den Berg en Piet Couttenier, *Alles is taal geworden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1800-1900*. Amsterdam: Bert Bakker, 2009.
- E. van Booven, M. Meijer en A. Andeweg, ‘Een campobsessie met katholicisme. Literatuur en moderniteit in Nederland, 1840-1990 van Wilbert Smulders en Frans Ruiters in genderkritisch perspectief’. In: *Spiegel der Letteren* 41 (1999), p. 57-68.
- G.J. van Bork en N.T. Laan (red.), *Van romantiek tot postmodernisme. Opvattingen over Nederlandse literatuur*. Bussum: Coutinho, 2010.
- Pierre Bourdieu, ‘The market of symbolic goods’. In: *Poetics* 14 (1985), p. 13-44.
- Pierre Bourdieu, *De regels van de kunst. Wording en structuur van het literaire veld* (vert. Rokus Hofstede). Amsterdam: Van Gennep, 1994 (1992).
- Erica van Boven en Mary Kemperink (bew.), *Literatuur van de Moderne Tijd. Nederlandse en Vlaamse letterkunde in de 19e en 20e eeuw*. Bussum: Coutinho, 2006.
- Geert Buelens, ‘Aforismen na Auschwitz. Over de ironie, ernst en overtuigingskracht van Arnon Grunberg en Marek van der Jagt’. In: Johan Goud (red.), *Het leven volgens Arnon Grunberg. De wereld als poppenkast*. Kampen: Klement, 2010, p. 13-38.
- Piet Couttenier, ‘Literatuur en Vlaamse Beweging. Tot 1914’. In: Reginald de Schryver (red.), *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse Beweging*. Tiel: Lannoo, 1998, p. 1939-1950.
- Gillis Dorleijn, Liesbeth Korthals Altes en Ralf Grüttemeier, “‘The autonomy of literature’: to be handled with care”. In: idem (red.), *The autonomy of literature at the fin de siècles (1900 and 2000). A critical assessment*. Leuven: Peeters, 2007, p. ix-xxvi.
- Anja de Feijter, *Het boek slaat haar ogen op. Overwegingen bij esthetische autonomie*. Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen, 1996. (oratie Katholieke Universiteit Nijmegen)
- Susanne Gabriëls, ‘De schrijver is geheel onschuldig verklaard’. In: *Secrete Penitentie* 5 (1990), p. 39-51. Online: <http://membres.multimania.fr/secpen/SP0501.htm> (8 december 2010).
- Dirk de Geest, *Literatuur als systeem, literatuur als vertoog. Bouwstenen voor een functionalistische benadering van literaire verschijnselen*. Leuven: Peeters, 1996.
- Arie Jan Gelderblom en Anne Marie Musschoot, ‘Veranderingen in een bedding van continuïteit. De literatuurgeschiedenis in een nieuw jasje’. In: *Perspectieven voor de internationale neerlandistiek in de 21e eeuw. Handelingen Veertiende Colloquium Neerlandicum*. Woubrugge etc.: Internationale Vereniging voor Neerlandistiek etc., 2001, p. 151-168.
- Arnon Grunberg, ‘Voetnoot. Obsceen’. In: *De Volkskrant*, 05 oktober 2010.
- Ralf Grüttemeier, “‘Zo schrijft hij en zo doet hij’”. Literatuur als bewijsmateriaal in strafzaken tegen schrijvers’. In: *Nederlandse letterkunde* 14 (2009), p. 155-179.
- Ralf Grüttemeier, ‘De rechter en de “autonomiedoctrine”. Over institutionele en poëtische autonomie in literaire processen’. In: *Voors* 28 (2010), nr. 3, p. 42-52.
- E.O.G. Haitsma Mulier en W.R.E. Velema (red.), *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1999.
- Theo Hermans, *A literary history of the Low Countries*. Rochester, New York: Camden House, 2009.

- Willem Frederik Hermans, *Mandarijnen op zwavelzuur*. Parijs: De Mandarijnenpers, 1985 (1963).
- Gert Jan Johannes, *Geduchte verbeeldingskracht! Een onderzoek naar het literaire denken over de verbeelding*. Amsterdam: Historisch Seminarium van de Universiteit van Amsterdam, 1992.
- Gert Jan Johannes, *De lof der aalbessen. Over (Noord-)Nederlandse literatuurtheorie, literatuur en de consequenties van kleinschaligheid 1770-1830*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 1997.
- Cristophe Madelein, *Juigchen in den adel der menschlijke natuur. Het verhevene in de Nederlanden (1770-1830)*. Onuitgegeven proefschrift Universiteit Gent, 2008.
- J.J. Oversteegen, 'Zomer 1916: Albert Verwey neemt een serie bijdragen van Theo van Doesburg op in *De beweging*. Doorbraak van de avant-garde in Nederland'. In: M.H. Schenkeveld-Van der Dussen (red.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Groningen: Nijhoff, p. 597-602.
- Gerard Cornelis van het Reve, 'God (1). Slotwoord voor de rechtbank'. In: idem, *Vier pleidooien*. Amsterdam: Athenaeum-polak & Van Gennep, 1972 (1971), p. 10-13. (1972a)
- Gerard Cornelis van het Reve, 'God (2). Pleitrede voor het Hof'. In: idem, *Vier pleidooien*. Amsterdam: Athenaeum-polak & Van Gennep, 1972 (1971), p. 14-38. (1972b)
- Matthijs de Ridder, *Ouverture 1912. Literatuur en Vlaamse Beweging aan de vooravond van de Grote Oorlog*. Antwerpen: AMVC-Letterenhuis, 2008.
- Matthijs de Ridder, *Staatsgevaarlijk! De activistische tegentraditie in de Vlaamse letteren 1912-1933*. Onuitgegeven proefschrift Universiteit Antwerpen, 2009.
- Frans Ruiter en Wilbert Smulders, *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990*. Amsterdam/Antwerpen: De Arbeiderspers, 1996.
- Frans Ruiter en Wilbert Smulders, 'Het autonome schrijverschap van Willem Frederik Hermans. Een inleiding'. In: idem (red.), *Alleen blindgeborenen kunnen de schrijver verwijten dat hij liegt. Over het schrijverschap van Willem Frederik Hermans*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2009, p. 7-31.
- Frans Ruiter en Wilbert Smulders, 'Van moedwil tot misverstand, van Dorleijn tot Vaessens. Kritische kanttekeningen uit het veld'. In: *TNTL* 126 (2010), p. 63-85.
- W.P. Sautijn Kluit, *De Narrensteinsche, Utopiaansche en Liliputsche couranten*. [Amsterdam], 1872.
- S.J. Schmidt, *Die Selbstorganisation des Sozialsystems Literatur im 18. Jahrhundert*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1989.
- Wilbert Smulders, "'Polemisch mengelwerk". Hermans geeft een lesje in autonome literatuur'. In: Frans Ruiter en Wilbert Smulders (red.), *Alleen blindgeborenen kunnen de schrijver verwijten dat hij liegt. Over het schrijverschap van Willem Frederik Hermans*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2009, p. 81-135.
- A.L. Sötemann, 'Poetics and periods in literary history. A first draft'. In: idem, *Over poëtica en poëzie. Een bundel beschouwingen* (red. W.J. van den Akker en G.J. Dorleijn). Groningen: Wolters-Noordhoff, 1985, p. 77-94. Online: <http://www.dbnl.org/titels/titel.php?id=sote001poet01> (15 december 2010).
- Thomas Vaessens, *Het boek was beter. Literatuur tussen autonomie en massificatie*. Amsterdam: Vossiuspers, 2006 (oratie UvA).
- Thomas Vaessens, *De revanche van de roman. Literatuur, autoriteit en engagement*. Nijmegen: Vantilt, 2009.
- Frank Vande Veire, *Als in een donkere spiegel. De kunst in de moderne filosofie*. Amsterdam: SUN, 2007 (2002).
- J.B.D. Wibmer, *Pleitrede van den schrijver der Utopiaansche courant*. Amsterdam: A. Vink, 1819.
- [J.B.D. Wibmer], *Procedures tegen J.B.D. Wibmer, met deszelfs lotgevallen, ontmoetingen en wedervaren, in zijne Kerkers*. Vier delen. Amsterdam: G. Boom, [1825/26].
- Mariëtte Wolf, *Vrijheid onder druk. Een beeld van de persvrijheid in Nederland*. Amsterdam: Stichting Het Nederlandse Persmuseum, 1990.
- Martha Woodmansee, *The Author, Art, and the Market. Rereading the History of Aesthetics*. New York: Columbia University Press, 1994.